

ІСТОРИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

HISTORICAL FORMATION OF INTERNATIONAL LAW STANDARDS OF BANKING ACTIVITY

Савчук С.С., к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний авіаційний університет

Ставнійчук А.П., к.ю.н.,
старший викладач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний авіаційний університет

У статті розглядаються підходи щодо визначення часу виникнення перших міжнародно-правових стандартів діяльності в банківській сфері. Авторами досліджуються основні етапи розвитку міжнародного співробітництва у банківській сфері, характеризуються відмінності між розвитком міжнародного співробітництва у банківській сфері та становленням міжнародно-правових стандартів банківської діяльності, а також пропонуються підходи до визначення міжнародно-правових стандартів банківської діяльності. Залежно від обраного підходу до визначення поняття «міжнародно-правові стандарти банківської діяльності» пропонуються релевантні відповіді на питання щодо часу виникнення перших міжнародно-правових стандартів банківської діяльності та періодизації їх становлення. Авторами проаналізовано наявну інформацію щодо часу виникнення банків та банківської діяльності, зокрема в контексті виникнення грошей, а також історичного становлення міжнародно-правових стандартів банківської діяльності. При проведенні дослідження проаналізовано інформацію починаючи із Законів Хаммурапі, змісту міжнародного права Стародавньої Греції та Риму, в епоху середньовіччя, а також в епоху класичного міжнародного права та в період до початку XX століття. Автори підкреслюють, що промислова революція XVIII–XIX ст. та стрімке зростання міжнародної торгівлі поставили на порядок денний питання про запровадження єдиної валютної системи універсального характеру, яка б мінімізувала витрати на валютно-обмінні операції при експорті та імпорту товарів і сприяла подальшому розвитку товарообміну між державами світу. Окрему увагу присвячено таким секторальним аспектам як становлення, розвиток та припинення існування монетних союзів, що являли собою прототип сучасних валютних союзів. Авторами проаналізовано основні тенденції, які спричинили становлення, розвиток та занепад монетних союзів, а також їх перетворення у валютні союзи, а також виникнення перших валютних систем універсального характеру починаючи з Латинського монетного союзу 1865 р. Визначено мету прийняття, зміст та значення «Маніфесту центральних банків», опублікованого Головою Банку Англії Монтегю Норманом в 1921 р., в становленні міжнародно-правових стандартів банківської діяльності, а також правовий статус цього документа. Запропоновано розглядати цей документ як перший міжнародно-правовий стандарт банківської діяльності.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти банківської діяльності, банківське регулювання та нагляд, банківське законодавство, міжнародне банківське право, Базельський комітет з банківського нагляду.

The article considers different approaches to determining the time when the first international law standards of activity in the banking sphere emerged. The authors analyze the main stages of the development of international cooperation in the banking sphere, characterize the differences between the development of international cooperation in the banking sphere and the formation of international law standards of banking activity, and also propose approaches to the definition of international law standards of banking activity. Depending on the chosen approach to the definition of the notion of "international law standards of banking activity", relevant answers are offered to the questions regarding the time when the first international law standards of banking activity emerged and the periodization of their formation. The authors analyzed the available information regarding the time when banks and banking activity emerged, in particular in the context of the creation of money, as well as the historical formation of international law standards of banking activity. In the course of the research the authors analyzed the information starting from the Laws of Hammurabi, the international law of Ancient Greece and Rome, in the Middle Ages, as well as in the era of classic international law and in the period up to the beginning of the 20th century. Particular attention is paid to such sectoral aspects as the formation, development and termination of existence of monetary unions, which were the prototype of modern currency unions. The authors analyzed the main trends that caused the formation, development and decline of monetary unions, as well as their transformation into currency unions, as well as the emergence of the first currency systems of a universal nature starting with the Latin Monetary Union in 1865.

Key words: international law standards of banking activity, banking regulation and supervision, banking legislation, international banking law, Basel Committee on Banking Supervision.

Відповідь на питання щодо часу виникнення перших міжнародно-правових стандартів банківської діяльності залежить від обраного підходу до визначення поняття «міжнародно-правові стандарти банківської діяльності». Якщо під міжнародно-правовими стандартами банківської діяльності розуміти сукупність норм міжнародного права та норм міжнародного «м'якого» права, що закріплюють зобов'язання та/або прагнення держав досягнути визначеного мінімального рівня міжнародно-правового та/або внутрішньодержавного правового регулювання суспільних відносин, стану чи явища у сфері банківської діяльності, то перший міжнародно-правовий стандарт банківської діяльності з'явився на світ в 1921 році, коли Голова Банку Англії Монтегю Норман опублікував «Загальні принципи діяльності центральних банків», розроблені ним спільно з Президентом Федерального резервного банку м. Нью-Йорк Бенджаміном Стронгом. В подальшому цей документ також отримав назву «Маніфест центральних банків» [1, с. 83]. За своїм статусом «Маніфест

центральних банків» не мав юридично обов'язкового характеру, а його положення містили норми «м'якого» права. Разом з тим, моральний авторитет цього документа був високий з огляду на те, що його розробниками були голови провідних монетарних інституцій світу: Банку Англії та Федерального резервного банку м. Нью-Йорк, що є найбільш впливовим та авторитетним федеральним резервним банком, який входить до складу Федеральної резервної системи США.

Основною метою прийняття «Маніфесту центральних банків» стало посилення незалежності центральних банків від політичного впливу в післявоєнній Європі: під час війни центральні банки перетворились у фактичних виконавців волі урядів з метою забезпечення фінансування військових витрат, що мало катастрофічні наслідки для економічної та фінансової ситуації в державах.

«Маніфест» передбачав 14 принципів, у відповідності до яких центральні банки світу повинні будувати свою діяльність, а також містив проекти 8 рішень для затвер-

дження головами центральних банків. Запропоновані принципи діяльності центральних банків можна умовно згрупувати у наступні: незалежність від уряду, чітке розмежування функцій центрального банку та комерційних банків, ефективне здійснення банківського нагляду та співробітництво між центральними банками (що включає конфіденційний обмін інформацією, забезпечення проведення іноземних банківських операцій, взаємне надання послуг, зокрема зі зберігання золота, грошей, цінних паперів, дисконтування векселів) [4, с. 8–9].

Водночас, зародження міжнародного співробітництва у банківській сфері відбулося набагато раніше.

Відповідь на питання щодо часу зародження міжнародного співробітництва у банківській сфері ускладнюється відсутністю у вчених єдиної точки зору щодо часу виникнення банків.

У науковій літературі існує два основних підходи до визначення часу виникнення банків. Відповідно до першого підходу банки виникли на початку XV ст. в іспанському місті Барселона (що на той час входило до складу Королівства Арагон) та в італійських містах-республіках Генуї і Венеції. Вважається, що перший публічний банк було створено в 1401 році міською владою міста Барселона (Taula de Canvi) з метою забезпечення альтернативних шляхів фінансування міста. Банк приймав депозити, надавав короткострокові кредити місту, виконував функцію фіскального агента (через банк сплачувалися податки до місцевого бюджету), а його платоспроможність забезпечувалася містом. В 1404 році в Генуї було засновано Банк Святого Георгія (Banka di San Giorgio) з метою створення надійного механізму сплати податків та утримання частини надходжень на користь кредиторів міста [3, с. 23, 25].

Слово «банк» походить від італійського «banco» – стіл, на якому середньовічні міняйли, які були представниками грошово-торгового капіталу, розкладали свої монети в мішках і посудинах. Міняйли приймали грошові вклади від купців і спеціалізувалися на обміні грошей різних міст і країн. З часом міняйли стали надавати гроші в кредит та отримувати за це проценти, що фактично й означало перетворення міняйл на банкірів. Вважають, що від слова «banco» походить також слово «банкрут»: коли міняйло зловживало чиясь довірою, розбивало стіл, за яким він сидів («banko rotto») [4, с. 36–37].

Згідно з другим підходом виникнення банків та банківської діяльності відбулося набагато раніше й тісно пов'язане з виникненням грошей. Більшість дослідників-прихильників другого підходу основними умовами виникнення банків в усіх народів вважають розвиток обміну, торгівлі, а також поділ праці. На думку інших авторів, банки як особливі інститути товарного господарства виникли не у зв'язку з розвитком товарно-господарських відносин, а тільки тоді, коли постала потреба в мережі спеціалізованих установ, які регулювали б заплутаний грошовий обіг і здійснювали в широких масштабах кредитні операції [6, с. 8]. Найбільш стародавніми вважаються операції зі збереження грошей та кредитування. Для позначення банківської справи на етапі її зародження і становлення дослідники використовують окремий термін – «банківництво».

Якщо керуватися другим підходом, що передбачає дослідження більшої ретроспективи розвитку, то одним з перших джерел права, що регулювали окремі питання банківництва, є Закони Хаммурапі [7], що визначали розмір процентів за користування кредитом (§ 88), можливість сплати процентів за користування кредитом в негрошовій формі (зерном, іншим рухомим майном) (§ 89, § 96), наслідки порушення зобов'язань з боку позичальника (§ 48), наслідки порушень з боку кредитора, зокрема щодо порядку надання кредиту (§ 94), порядку стягнення кредиту та процентів (§ 90, § 93). Закони Хаммурапі передбачали документальне оформлення правовідносин за креди-

том та позикою (§ 93, § 151), чітко розмежували порядок надання кредитів в грошовій формі та позик в негрошовій формі (§ 88, § 89, § 94, § 96), процентних кредитів і позик та безпроцентних кредитів, наданих в порядку «товариства» (§ 99), можливість видачі кредиту через комерційного агента (§ 105, § 106), державний контроль за видачою кредитів та позик (§ 99).

Одні з перших міжнародно-правових норм, що мали відношення до банківської діяльності, виникли в стародавньому міжнародному праві – регіональному міжнародному праві Стародавньої Греції.

Негативне ставлення до лихварської діяльності окремих осіб стало однією з причин виникнення у Стародавній Греції великих установ, що мали більше можливостей для здійснення кредитування, були економічно незалежними і певною мірою захищеними від негативного ставлення суспільства. Першими такими установами стали релігійні храми, найвідоміші з яких були Дельфійський, Ефеський, Делоський, Фокейський, Мілетський. На початковому етапі своєї діяльності храми-банки лише приймали майно та гроші на зберігання. З часом вони розширювали сферу своїх послуг і почали надавати кредити та позики під процент [5, с. 144].

Давньогрецьке міжнародне право забороняло [8, с. 75] нападати на храми, що вважалися нейтралізованими та демілітаризованими територіями. Наприклад, особливий режим Дельфійського храму був передбачений договором між Афінами та Спартою 421 р. до н. е., також відомий як «Нікіїв мир», згідно з яким храм Аполлона в Дельфах визнавався незалежним з правом самооподаткування та користування податками для себе, зі своїм власним судом над людьми та державою.

Одними з перших міжнародних договорів з питань грошового обігу стали договори про монетні союзи між полісами Стародавньої Греції. Власні монети в Стародавній Греції випускали 1136 полісів. Це викликало значні труднощі у фінансовому і торговельному обігу та стало однією з причин появи трапезитів (від грец. «трапеза» – стіл) – фізичних осіб, які здійснювали діяльність з обміну монет різних полісів, перевірку монет на предмет їх справжності та з часом почали здійснювати банківські операції з прийняття грошей на зберігання, видачі кредитів, надання фінансових гарантій [9, с. 16].

З метою спрощення грошового обігу, заохочення торгівлі та економічного зростання поліси Стародавньої Греції укладали договори про монетні союзи, що передбачали встановлення однакових підходів до виробництва монет: визначення єдиного зразка, ваги та номіналів монет. Монети, що відповідали узгодженим стандартам, приймалися як законний платіжний засіб на території полісів-учасників монетного союзу. В окремих випадках створення монетного союзу було одним з елементів більш широких союзних договорів, зокрема договорів про створення симмахії. Дослідники виділяють 10 монетних союзів, що існували в Стародавній Греції на різних етапах її розвитку. До числа найбільших монетних союзів Стародавньої Греції слід віднести Делоський монетний союз, що існував в середині V ст. до н. е. та об'єднував Афіни й більш ніж 200 полісів, Ахейський монетний союз, що існував в 279–146 рр. до н. е. та об'єднував Коринф й 43 інших поліси, Мілетський монетний союз, який існував в V ст. до н. е. та об'єднував Мілет, Самос, Хіос й інші міста Малої Азії.

Банківська діяльність в Стародавньому Римі являла собою самотутній продукт латинської цивілізації, що визначався значно вищим рівнем діловодства в порівнянні з банкірами Греції. На перших етапах розвитку банкірами в Стародавньому Римі були менсарії (від лат. «mensa» – стіл), які здійснювали діяльність з обміну грошей, а з часом почали приймати гроші на зберігання, які, в свою чергу, використовували для видачі кредитів під

заставу рухомого й нерухомого майна, а також морських вантажів [9, с. 24]. З часом між менсаріями виникла спеціалізація: виникли нумулярії, які здійснювали діяльність з обміну іноземних грошей на римські й навпаки, та аргентарії, які приймали гроші на зберігання, видавали кредити та здійснювали безготівкові розрахунки шляхом внесення записів у торговельні книги.

Один з найвідоміших пам'ятників римського права – Закони дванадцяти таблиць [10] – з-поміж іншого, також регулювали окремі аспекти банківської діяльності. Таблиця VI визначала порядок видачі і сплати кредиту, встановлювала особливості нарахування та сплати процентів за користування кредитом. Зокрема, за Законами дванадцяти таблиць, якщо боржник не міг сплатити борг, він міг бути обернений на раба. Законом Петелія і Папірія (326 р. до н.е.) була заборонена боргова кабала римських громадян та впроваджено принцип «за борги повинно відповідати майно боржника, а не його тіло» [11, с. 353–354]. Заборонявся самосуд кредитора над боржником, спори з кредитних правовідносин підлягали юрисдикції судів.

В епоху середньовіччя окремі аспекти банківської діяльності були врегульовані канонічним правом, яке встановлювало обмеження, а згодом і заборону на нарахування процентів за користування позиками і кредитами.

Так, на Нікейському соборі 325 р. духовенству було заборонено давати гроші під проценти під страхом позбавлення духовного сану. Капітуляріями Карла Великого і рішеннями соборів IX ст. ця заборона була поширена і на мирян.

Згідно з рішеннями Другого Латеранського собору 1139 р. заборонялося допускати до причастя осіб, які надавали позики і кредити під проценти (лихварі), а в разі смерті їх заборонялося ховати за християнським звичаєм. Священникам заборонялося приймати пожертви від таких осіб. Представників духовенства, які порушували відповідні заборони, позбавляли посад допоки єпископ не визнавав їх виправлення. Лихварів та їх спадкоємців змушували повертати несправедливо нажите багатство.

Папа Григорій X у 1274 р. на Ліонському соборі заборонив надання в оренду приміщень лихварям-іноземцям для ведення їх діяльності. Не визнавалися заповіді тих лихварів, які не розкаялися та не повернули своїм позичальникам проценти. Згідно з рішенням папи Климента V 1311 р. усі, хто сприяв лихварству, підлягали відлученню від церкви [9, с. 36].

В епоху середньовіччя подальшого розвитку дістало міжнародно-правове регулювання грошового обігу. Так, починаючи з середини XIII ст. між рядом вільних міст, герцогств, графств та інших утворень, розташованих на території сучасної Німеччини, Австрії та Швейцарії, укладаються монетні конвенції про створення монетних союзів. Дослідники виділяють 9 основних монетних союзів того часу: Вендський монетний союз, Нижньосаксонський монетний союз, Рейнський монетний союз (Союз рейнських курфюрстів), Любекський (Ганзейський) монетний союз, Перший та Другий швабські монетні союзи, Франконський монетний союз, Раппенський монетний союз, Майнц-Пфальцький пфенніговий союз.

За своєю суттю монетні союзи стали попередниками валютних союзів, оскільки передбачали встановлення єдиних платіжних засобів (монет, що відповідали визначеним вимогам: єдиному зразку, вазі, номіналам) на території їх членів. З-поміж тогочасних валютних союзів слід виділити перший монетний союз епохи середньовіччя – Вендський монетний союз, створений в 1379 р. на підставі договору між північнонімецькими ганзейськими містами Гамбург, Любек, Вісмар, Люнебург. В 1381 р. до Вендського монетного союзу приєдналися міста Росток та Штральзунд, а згодом – Ганновер та Грайфсвальд. Головною монетою союзу став вітген, що карбувався на основі любекської марки. Окрім вітгена в рамках союзу

з часом почали карбуватися й інші монети: зекслінги, дрейлінги, шиллінги та марки. Вендський монетний союз проіснував до 1569 р. Вендський союз вважається одним з перших валютних союзів на території Центральної Європи. Окремі дослідники називають його «давнім предком» сучасного європейського валютного союзу в рамках ЄС [12, с. 434].

Більшість монетних союзів епохи середньовіччя припинили своє існування у зв'язку з приєднанням його учасників до Аугсбурзьких імперських монетних статутів 1551 та 1559 рр., спрямованих на встановлення на території Священної Римської імперії єдиної монетної системи [13, с. 20].

В епоху середньовіччя окремі норми стосовно надання банківських послуг для морського судноплавства кодифікуються у складі комплексу норм міжнародного морського права.

Так, статтею 1 одного з найстаріших кодифікованих джерел міжнародного морського права – Олеронських правил (друга половина XIII ст.) – передбачалося право капітана судна, у разі необхідності закупівлі продовольства чи інших запасів для судна, з метою отримання кредиту передати в заставу частину обладнання судна без згоди судновласників, за умови отримання згоди від екіпажу судна [14].

Барселонським морським законом 1494 р. (Консolato дель Марe) заборонялося виділяти з-поміж вимог всіх кредиторів судновласника пріоритетні вимоги, тим самим передбачалося, що вимоги всіх кредиторів задовольняються в рамках єдиної черги (ст. 63), встановлювався обов'язок торговця, який перебуває на борту судна, за наявності відповідних коштів, надати позику судновласнику з метою закупівлі обладнання, необхідного для безпечного плавання судна (ст. 106), а за відсутності у торговця коштів – продати частину власного вантажу з метою закупівлі відповідного обладнання (ст. 107), можливість призначення поручителя за кредитом судновласника (ст. 193) [15].

Законами Ганзейських міст 1597 р. передбачалося відповідальність судновласника за несплату кредиту лише в межах належної відповідному судновласнику частини судна (ст. 58), право капітана у випадку крайньої необхідності отримати кредит під заставу судна без згоди та за рахунок судновласника (ст. 60), відповідальність капітана за шахрайські кредитні операції, включаючи довічне позбавлення права бути капітаном судна та права допуску до міст (ст. 57) [16].

В епоху класичного міжнародного права здобуло подальший розвиток міжнародно-правове регулювання грошового обігу в рамках монетних союзів.

З-поміж найбільш важливих міжнародних договорів з даного питання в XVII–XIX ст. слід відзначити Ціннську монетну конвенцію 1667 р., Лейпцизьку монетну конвенцію 1690 р., Австро-баварську монетну конвенцію 1753 р., Мюнхенський монетний договір 1837 р., Дрезденську монетну конвенцію 1838 р., Віденську (німецьку) монетну конвенцію 1857 р., Договір про заснування Латинського монетного союзу 1865 р. та Договір про Скандинавський монетний союз 1872 р.

Оскільки міжнародне валютне регулювання саме по собі не є предметом цього дослідження ми не будемо більш детально зупинятися на аналізі положень відповідних договорів. Разом з цим, слід відзначити основні тенденції, які спричинили відродження та подальший занепад монетних союзів, а також їх перетворення у валютні союзи, оскільки це має відношення до ретроспективи становлення міжнародно-правових стандартів банківської діяльності з питань монетарної політики та фінансової стабільності.

Так, безпосередніми причинами відродження монетних союзів в епоху класичного міжнародного права стала

втрата актуальності Аугсбурзьких імперських монетних статутів після закінчення Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. та гостра потреба в більш дешевих монетах в післявоєнний період.

В свою чергу, промислова революція XVIII–XIX ст. та стрімке зростання міжнародної торгівлі поставили на порядок денний питання про запровадження єдиної валютної системи універсального характеру, яка б мінімізувала витрати на валютно-обмінні операції при експорті та імпорті товарів і сприяла подальшому розвитку товарообміну між державами світу.

Перша валютна система універсального характеру була утворена в рамках Латинського монетного союзу 1865 р. Стандарти, запроваджені в Латинському валютному союзі, дотримувалися на 3 континентах: Євразії, Африці та Південній Америці. Договір про заснування Латинського монетного союзу було укладено з ініціативи Франції в 1865 р. Першими його учасниками, окрім Франції, стали Бельгія, Італія та Швейцарія. Предметом договору про заснування Латинського монетного союзу 1865 р. було приведення державами-учасницями своїх національних валют до біметалічного стандарту з фіксованим вмістом золота та срібла (співвідношення золота до срібла повинно складати 1 до 15,5, а саме 0,290322 г золота до 4,5 г срібла) [17, с. 45–46]. Монети, що карбувалися із дотриманням цього стандарту, визнавалися законним платіжним засобом на території всіх держав-членів. В 1867 р. до договору приєдналася Греція. Стандарти, запроваджені Латинським монетним союзом, фактично були імplementовані без формального приєднання до договору також в Іспанії, Румунії, Австро-Угорщині, Сербії, Болгарії, Албанії, Сан-Марино, Колумбії та Венесуелі. Завдяки участі Франції, дія Латинського монетного союзу поширилася і на французькі колонії, зокрема на Алжир. В 1877 р. латинський стандарт було запроваджено в Фінляндському генерал-губернаторстві, що входило до складу Російської імперії. З 1885 р. вміст золота окремих російських монет (імперіал, напівімперіал) було зафіксовано на рівні, що відповідав стандартам Латинського монетного союзу. В 1904 р. до стандарту приєдналася Данська Вест-Індія. Латинський монетний союз

фактично припинив дію під час Першої світової війни, хоча офіційно Договір про заснування Латинського монетного союзу було припинено в 1927 р.

Останнім з монетних союзів другої половини XIX – початку XX ст. став Скандинавський монетний союз, створений в 1872 р. Данією та Швецією. В 1875 р. до монетного союзу приєдналася Норвегія. До Скандинавського монетного союзу хотіла приєднатися і Фінляндія, проте отримала заборону від російського імператора Миколи II [18, с. 84]. Як і Латинський монетний союз, предметом Договору про Скандинавський монетний союз стала фіксація вмісту золота у національних валютах держав-учасниць. Водночас, на відміну від Латинського монетного союзу, внаслідок створення Скандинавського монетного союзу на території держав-учасниць фактично було запроваджено нову єдину валюту – крону. 1 крона дорівнювала 1/2 датському ригдалеру, 1/4 норвезькому спесідалеру та 1 шведській кроні. Паралельно продовжували діяти національні валюти, приведені до єдиного стандарту. Після початку Першої світової війни Швеція в односторонньому порядку припинила дотримуватись стандартів союзу. Проте Данія та Норвегія продовжували карбувати свої монети згідно з встановленими стандартами. В 1924 р. Швеція вийшла з договору та заборонила обіг на своїй території монет, викарбуваних в Данії та Норвегії. Формально Данія та Норвегія не приймали рішення про вихід зі складу Скандинавського монетного союзу та про припинення договору.

З-поміж причин занепаду монетних союзів другої половини XIX – початку XX ст. слід відзначити Першу світову війну: для фінансування військових витрат держави почали вдаватися до екстрених заходів, зокрема підвищувати мита на імпортовані товари, запроваджувати обмеження на виведення капіталу. Після закінчення Першої світової війни для виходу з післявоєнної економічної кризи більшість держав проводили політику економічного націоналізму, що переважала над пошуком шляхів виходу із кризи на дипломатичному рівні і готовністю держав поступитися своїми фінансово-економічними інтересами з метою створення спільного валютного ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Offer A., Söderberg G. *The Nobel Factor: The Prize in Economics, Social Democracy and the Market Turn*. Princeton: Princeton University Press, 2016. 344 p.
2. Borio C., Toniolo G. *One Hundred and Thirty Years of Central Bank Cooperation: A BIS Perspective*. BIS Working Papers. 2006. No. 197. P. 1–31.
3. *Central Banks at a Crossroads: What Can We Learn From History?* / edited by Bordo M. D. and others. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 714 p.
4. Арбузов С. Г., Колобов Ю. В., Міщенко В. І., Науменкова С. В. *Банківська енциклопедія*. Київ: Центр наукових досліджень Національного банку України, Знання, 2011. 504 с.
5. Старинський М. В. *Порівняльне банківське право*. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 299 с.
6. Лаптев С. М., Денисенко М. П., Кабанов В. Г., Любунь О. С. *Банківська діяльність (вітчизняний та зарубіжний досвід)*. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2004. 320 с.
7. *The Code of Hammurabi* [Електронний ресурс]. URL: <https://avalon.law.yale.edu/ancient/hamframe.asp> (дата звернення 25.07.2023).
8. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. *Міжнародне право. Основи теорії*. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
9. Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. *Історія грошей та фінансів*. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 140 с.
10. *The Twelve Tables* [Електронний ресурс]. URL: https://avalon.law.yale.edu/ancient/twelve_tables.asp (дата звернення 25.07.2023).
11. Конверський А. Є., Онищенко О. С., Попович М. В., Панченко В. І., Русин М. Ю. *Культурологія / за ред. Конверського А. Є.* Харків: Фоліо, 2013. 862 с.
12. Allen L. *The Encyclopedia of Money*. Santa Barbara: ABC-CLIO LLC, 2009. 520 p.
13. Döring E. *Handbuch der Münz-, Wechsel-, Mass- und Gewichtskunde*. Koblenz: Hölischer, 1854. 536 p.
14. *The Rules of Oleron* [Електронний ресурс]. URL: <http://www.admiraltylawguide.com/documents/oleron.html> (дата звернення 25.07.2023).
15. *Consulate of the Sea* [Електронний ресурс]. URL: <http://libro.uca.edu/consulate/consulate.htm> (дата звернення 25.07.2023).
16. *The Laws of the Hanse Towns* [Електронний ресурс]. URL: <http://www.admiraltylawguide.com/documents/hanse.html> (дата звернення 25.07.2023).
17. Willis H. P. *A History of the Latin Monetary Union*. Chicago: The University of Chicago Press, 1901. 332 p.
18. Andersen S. E. *The Origins and Nature of Scandinavian Central Banking*. Rungsted: Palgrave Macmillan, 2016. 237 p.